

МА Ненад Радуловић
докторанд, историчар
Филозофски факултет Ниш

УДК 821.124.09-94
904.72”652”(497.11)
930.85(497.11)

ГРАДОВИ У ПРОКОПИЈЕВИМ ДЕЛИМА НА ТЕРИТОРИЈИ ДАНАШЊЕ ЈУЖНЕ СРБИЈЕ¹

Апстракт: Градитељска делатност цара Јустинијана I забележена је у Прокопијевом спису *О грађевинама*. У раду се наводе градови и утврђења која писац бележи и настоји се да се пронађе њихова географска убикација. Испитивањем археолошких остатака и коришћењем других писаних извора, поједина утврђења су идентификована. Већина њих су и даље непозната.

Кључне речи: Прокопије, О грађевинама, Јустинијан I, Јустинијана Прима, Медијана, Ремизијана, градови, утврђења

Прокопије из Цезареје, главни историчар Јустинијанове владавине (527–565) и важан сведок завршетка једне епохе Ромејског царства и почетка успостављања њене хеленизоване верзије хришћанских основа, представља незаобилазно име у проучавању европске и балканске историје VI века. Блискост владајућем цару и позиција секретара војсковође Велизара омогућиле су му да пропутује Средоземљем и да заједно са војним успесима и неуспесима царске војске понесе и битна сведочанства о земљама и градовима које је обишао.² Најзначајније дело које је оставио иза себе је *Историја ратова (De bellis)*. Састављено је у осам књига и подељено је према ратовима које је војсковођа Велизар, главни јунак овог дела, водио (*Bellum Persicum, Bellum Vandalicum, Bellum Gothicum*).³ Прокопијев начин

---

¹ Рад је резултат истраживања у оквиру пројекта *Ниш и Понишвље у антици и средњем веку* (бр. 0–17–18) који се реализује у оквиру Огранка САНУ у Нишу.

² О животу и раду Прокопија в. *Prokopios of Caesarea*, The Oxford Dictionary of Byzantium, New York–Oxford 1991, 1732; Прокопије из Цезареје, *Тајна историја*, ур. Д. Мојовић, Београд 2004, 14–20 (Радивој Радић), (у даљем тексту Прокопије из Цезареје); Прокопије, *Византијски извори за историју народа Југославије*, I, ур. Г. Острогорски, Београд 1955, 17–21 (у даљем тексту Прокопије, *ВИИИЈ I*).

³ Прокопије, *ВИИИЈ I*, 17.

приступа писању *Историје ратова* са обиљем података не искључиво војне (политичке) историје већ и етнографије, демографије и културе позноантичког (рановизантијског) света, чини дело правом енциклопедијом свог времена. Са постављеним циљем у уводу своје прве књиге – да ће тежити истини – аутор себе жели да представи као непристрасног писца и сведока догађаја о којима говори, на шта га је његово образовање и висок положај у друштву и обавезивао. Прослављајући владавину цара Јустинијана, са ретким моментима критике изнетих на рачун цара и његове супруге, дело је Прокопију донело признање и публице и двора.⁴

С друге стране, донело му је и грижу савести и навело га да састави ново дело, тајну допуну претходног, под именом *Тајна историја* (*Historia arcana*). Спис је објављен тек након смрти и цара и писца, а у самом уводу аутор наговештава да ће писати о ономе што није смео да каже у *Историји ратова*. Отворено критикујући владавину Јустинијана I, његово неразумно трошење државног новца, вођење непотребних ратова и непоштовање закона које је сам доносио, Прокопије истиче изузетно тежак положај свих поданика царства.⁵ Тешких речи није поштедео ни свог надређеног шефа, војсковођу Велизара, приказујући лик једног слабашног и неодлучног човека, у потпуној супротности са особинама какве приличе главном војсковођи ромејских јединица. Посебну мржњу у свом делу писац је исказао према супругама цара Јустинијана и Велизара, царици Теодори, односно Антонини, говорећи о њиховом ниском пореклу, одсуству сваког морала у понашању, али и изразите способности да се наметну својим мужевима. Дело је писано из изразите љутње и беса и представља неку врсту приватног дневника, где је писац могао да напише све што му је било на души.

Последње Прокопијево дело носи назив *О грађевинама* (*De aedificis*) и написано је у шест књига. У делу се наводи шта је све изграђено између 530. године и 552. године, тј. у периоду Јустинијанове владавине.⁶ Спис има панегирички карактер без јасно видљивог разлога његовог настанка, и у потпуној је супротности са *Тајном историјом*. Посебна важност овог дела је у обиљу података из географије и историје области које описује, као и у навођењу имена градова и утврђења који су подигнути или обновљени захваљујући Јустинијану са, не толико прецизном, географском убикацијом. Четврта књига описује обнову и изградњу у Илирику где се наводе и локалитети на територији данашње јужне Србије.⁷

⁴ Исто, 18; Прокопије из Цезареје, 15–16.

⁵ Прокопије, *ВИИИЈ I*, 18–19.

⁶ Детаљније в. Averil Cameron, *Procopius and the sixth century*, London and New York 2005, 83–112.

⁷ Procopius. *On Buildings*, ed. H. B. Dewing–G. Downey, Cambridge 1940, IV 1–11 (у даљем тексту Procopius, IV)

Од градова који се могу прецизније убицирати на територији данашње јужне Србије Прокопије у својим делима помиње Улпијану (Јустинијану Секунду), Наисуполис или Наисос, Румисијану и Јустинијану Приму.⁸ За Улпијану наводи да је стари град и да се налази у Дарданији. Око града је постојао бедем, непоуздан и неупотребљив који је порушен, а насеље је обновљено и у њему подигнуто пуно грађевина. Улпијана (данашњи Липљан) понела је име Јустинијана Секунда.⁹

Наисуполис (Наисос) Прокопије помиње у више наврата. Први пут у *Историји ратова (Bellum Gothicum)*, када износи податак да су словенска племена прешла преко Дунава и да су доспела у околину Наисоса¹⁰ О истом граду пише и у делу *О грађевинама* када говори о оштећеним зидинама и новим бедемима које је Јустинијан подигао.¹¹ Познато је да је Наисос тешко пострадао у налету Хуна 441. године. О томе сведочи дипломата Приск, који је посетио овај град седам година након његовог разарања, где бележи да је град сасвим опустео: „Кад смо стиги до Ниша, нађосмо град сасвим опустео пошто је до темеља био порушен од непријатеља. У рушевинама храмова били су неки људи који су се ту задржавали због болести. Преноћисмо на чистини, мало подаље од реке, пошто је сав обалски простор био покривен костима оних што су у борби погинули.“¹²

О насељу Румисијани постоје подаци и у Поинтгеровој карти (*Tabula Peutingeriana*) где је наведено да је удаљен 24 миље од Наисуса, или 28 миља како је забележено у Итенераријум Хјеросолимитантум (*Itinerarium Hierosolymitanum*), или 25 миља по Антониновом итинерару (*Antoni Augusti itineraria provinciarum et maritimum*).¹³ Град се налазио на путу од Наисуса до Сердике и важио је за богати рударски центар.

Посебна пажња посвећена је подизању новог градског насеља, Јустинијане Приме. Прокопије бележи да је град подигнут поред царевог родног села, Таурисијума¹⁴ Наводи се и да је изграђен водовод за потребе града, подигнути храмови, тргови, чесме, улице, купатила и продавнице.¹⁵ Јустинијана Прима је постала и архиепископско средиште Илирика, за шта постоји и потврда у Новели цара Јустинијана, издатој издатој 14. априла

⁸ Procopius, IV 1, 19–32.

⁹ Procopius, IV 1, 28–30.

¹⁰ Прокопије, *ВИИИЈЛ*, 45.

¹¹ Procopius, IV 1, 31.

¹² Приск, *Византијски извори за историју народа Југославије*, I, ур. Г. Острогорски, Београд 1955, 13.

¹³ Владимир П. Петровић, *Дарданија у римским итинерарима: градови и насеља*, Београд 2007, 75.

¹⁴ Procopius, IV 1, 17.

¹⁵ Procopius, IV 1, 19–27.

535. године (*Novella XI*)¹⁶ Упућена је архиепископу Јустинијане Приме, под именом *Catellianus*, са наведеним територијама под јурисдикцијом новог црквеног центра. Царском новелом издатом 18. марта 545. године (*Novella CXXXI*), граду је потврђено место архиепископског центра са нешто измењеним територијама под његовом управом.¹⁷ Нажалост, и поред свих података наведених за Јустинијану Приму, тачна убикација града не постоји. Прокопијеве речи да се налази „негде у покрајини европских Дарданаца“, поред села Таурисијума, у близини кастела Бедријане, није од веће помоћи.¹⁸ Аутор доста уопштено говори о изгледу подигнутог града, без детаљнијег описа. Врло је вероватно да се Јустинијана Прима налазила на месту археолошког локалитета Царичин град, на територији општине Лебане. Истраживања су показала да је град подигнут у VI веку, ван главних путева и без трагова живота из ранијег периода. Судећи по археолошким остацима, величини градског насеља, положају који заузима, изграђеном водоводу, уређеној канализационој мрежи, можемо са великом вероватноћом претпоставити да је у питању царска задужбина названа по имену свог владара.¹⁹

За кастел Бедријану и кастел Таурисијум, утврђено родно село цара Јустинијана, тешко је дати било какву географску убикацију. Локалитет Кулина у селу Балајнацу, са налазом монументалне бронзане главе царице Еуфемije, супруге цара Јустина (518–527), или локалитет Кале код села Злате у Пустој Реци, са остацима утврђеног насеља, подигнутом браном, пронађеном рановизантијском керамиком, као и малом удаљености од Царичиног града, представљају могуће кандидате за идентификацију са Бедријаном.²⁰ Но, локалитет Кале поред села Берговине може се донекле довести у везу са Таурисиумом, а близина два истоимена налазишта (Злата–Берговина), око 7 km, поклапа се са речима самог Прокопија о близини Бедријане и Таурисијума.²¹

Поред поменутих градова, Прокопије наводи и још нека насеља за које постоје само уопштене географске одреднице, попут Јустинополиса,

¹⁶ The Novels of Justinian, *The Civil Law XVI*, ed. S. P. Scott, **Cincinnati, 1932**, XI (у даљем тексту *The Novels of Justinian*)

¹⁷ The Novels of Justinian, CXXXI.

¹⁸ Procopius, IV 1, 17–19.

¹⁹ Детаљније в. Михаило Милинковић, *Рановизантијска насеља у Србији*, Београд 2015, 190–228.

²⁰ Владислав Поповић, „Грчки натпис из Царичиног Града и питање убикације Прве Јустинијане“, *Глас 360 САНУ, одељење историјских наука*, књ. 7, Београд 1990, 82–84; М. Милинковић, *н. д.*, 236–248; Прокопије помиње Бедријану и у *Тајној историји*, када наводи да је млади сељак Јустин, будући цар, родом из Бедријане, в. Прокопије из Цезареје, 44.

²¹ М. Милинковић, *н. д.*, 228–236.

Кратискаре и Куимедабе.²² За Јустинополис писац тврди да се налази у близини Јустинијане Секунде, и да је подигнут као потпуно нова варош. Једино што можемо претпоставити је да се град налазио на територији данашње Србије. За Кратискару и Куимедабу се истиче да се налазе између Сардике, Наисуполиса, Германије и Пауталије.²³ Пошто је за Германију извесно да је то данашња Сапаревска бања код Дубнице (Бугарска), а Пауталија град Ћустендил (Бугарска), ови непознати градови могли би да се налазе негде у југоисточном делу Србије, на граници са Бугарском.²⁴

Уз навођење имена обновљених и новоподигнутих градова, Прокопије даје и списак кастела које је Јустинијан изградио или обновио. Набраја их или у оквиру провинција (попут Дарданије), или у околини градова („ремисијанска област“). Тако у околини Наисоса наводи као нове следеће тврђаве: Калбентиа, Фаранорес, Странбаста, Алданес, Барахтестес, Сарматес, Арсена, Браркедон, Ерариа, Беркадион, Сабинирибес, Тимиана, Кандилар, Арсатза, Бикулеа, Кастелион, Грофес, Гаркес, Пистес, Дусманес, Братзиста, Холодорис, Касиа, Грандетон, Урбриана, Ногето, Гурдикон, Лаутзонес, Дулиарес, Медиана, Тиункона, Кастелион.²⁵ Писац бележи и обновљене кастеле: Херкула, Мутзианикастелон, Бурдопес, Калис, Миларека, Дедбера, Хесдупара.²⁶ Само мали број од наведених утврђења су познати из других извора и могу се са великом поузданошћу убицирати.

За кастел Сарматес, према Итенераријуму Хјеросолимитантуму, знамо да се налазио на 12 миља од Хореум Маргија (Ћуприја), што може бити село Горње Видово.²⁷ Локалитет кастела Дусманес је познат на основу Поинтгерове карте и налазио се на 17 миља од Хореум Маргија, на путу према Наисусу, данашњи Брачин.²⁸ Сасвим је изванредан положај Медијане, која се као насеље са вилама удаљеног три миље од Наисуса помиње први пут код Амијана Марцелина, историчара друге половине IV века. Насеље је подигнуто почетком IV века, и служило је за смештај владара и његове пратње приликом посете Наисусу. Хунска најезда 441. године, уништила је и Медијану. Јустинијановим градитељством обновљено је утврђење на Медијани, али не и насеље.²⁹

Кастел Херкула (*Ad Herculem*) према Поинтгеровој карти се налази 14 миља јужно од Наисуса, на путу према Улпијани. Данас је то локалитет

²² Procopius, IV 1, 30–32.

²³ Исто.

²⁴ За претпоставку да се Куимедаба може поистоветити са Пиротом, в. Коста Н. Костић, *Историја Пирота*, Пирот 1973, 12.

²⁵ Procopius, IV 4, 3.

²⁶ Исто.

²⁷ М. Милинковић, *н. д.*, 72–73.

²⁸ Исто, 73.

²⁹ Ирена Љубомировић, *Ниш и Понишавље у III и IV веку н.е.*, Ниш 2017, 127–162 (с прегледом старије литературе).

Главшинска чука покрај села Житорађе, на левој обали Топлице.³⁰ Остале кастеле није могуће прецизније убицирати. Међутим, на основу познатих наведених локалитета утврђења и редоследа навођења свих тврђава код Прокопија (правац од севера према југу), можемо закључити да се између границе са територијом Хореум Маргија и кастела Сарматеса налазило пет утврђења, од Сарматеса до Дусманеса тринаест утврђења, између Дусманеса и Медијане девет кастела, од Медијане до Херкула три кастела, и јужно од Херкула до границе територије града према Улпијани и Скупима шест утврђења.³¹

Предложени распоред кастела одговара конфигурацији терена, где се на брдовитом и тешко проходном терену северно од Наисуса налази њихов већи број (између Сарматеса и Дусманеса тринаест кастела), док их је у равничарском крају мање, нпр. три кастела на раздаљини око 20 km између Медијане и Херкула, или девет кастела на раздаљини око 60 km, колико износи отприлике траса античког пута између Дусманеса и Медијане.³² Интересантно је и порекло имена наведених утврђења, попут назива Медиана, Тимиана, Урбиана, што представљају изведене речи из личних имена, и вероватно су означавали пољопривредна имања названа према имену власника, вероватно војног лица, ветерана. Занимљиво је и значење имена кастела Тиунконе, које у преводу гласи „Код кривине“, што може бити назив таверне на траси пута.³³

Као посебна област са кастелима се наводи Ремисијана (Румисијана). У околини Ремисијане, Прокопије набраја тридесет кастела: Бритура, Субарас, Лампиуниана, Стронгес, Далматас, Приммиана, Фрерариа, Топера, Томес, Куас, Тзиертзенутзас, Стенес, Аиадаба, Дестреба, Претзуриес, Кумудеба, Деуриас, Лутзоло, Репорденес, Спелунка, Скумбро, Брипаро, Тулкобурго, Лонгиана, Лупофантана, Дардапара, Бурдомина, Гринкиапана, Граикос, Драсимарка.³⁴ За разлику од појединих утврђења из околине Наисоса за које имамо прецизну географску убициратију, ни један од наведених кастела из ремисијанске области се не може са сигурношћу локализовати (кастел Скумбро можда у области планине Риле).³⁵ Међутим, на основу њихових назива, можемо такође претпоставити да су имена носили по тавернама на путу Наисос–Сердика, попут утврђења Субарас, Тзиертзенутиас, Претзурес, Лутзоло, Спелунха, Скумбро, Гракос, или према именима пољопривредних имања као кастели Ламткониана, Припсиана и Лонгиана.³⁶ Кастел Далматас

³⁰ М. Милинковић, *н. д.*, 89.

³¹ Петар Петровић, *Ниш у античко доба*, Ниш 1999, 122.

³² *Исто.*

³³ *Исто.*

³⁴ Procopius, IV 4, 3.

³⁵ Прокопије, *ВИИИЈ I*, 64 н.147а (Ф. Баришић).

³⁶ П. Петровић, *н. д.*, 109.

је вероватно добио име по досељеницима из Далмације.

На крају, стиче се утисак да је аутор површно писао IV књигу дела *О грађевинама*, вероватно је оставио и недовршену. Изгледа да Прокопије никада није обишао ни Јустинијану Приму, ни друге градове ни кастеле на територији данашње јужне Србије о којима пише, него се искључиво користио списима из државне архиве, мапама и белешкама сведочења очевидаца, што донекле и сам признаје на крају свога дела.³⁷ Једино путем детаљнијих истраживања свих археолошких локалитета на територији јужне Србије, моћи ћемо да убицирамо Прокопијеве „изгубљене“ градове и утврђења. А они су ту, чекају неког „новог“ Прокопија да их пронађе, забележи и саопшти свима нама.

Извори

Византијски извори за историју народа Југославије, I, ур. Георгије Острогорски, Београд 1955.

Прокопије из Цезареје, *Тајна историја*, ур. Драган Мојовић, Београд 2004.

Procopius. *On Buildings*, ed. Henry B. Dewing–Glanville Downey, Cambridge 1940.

The Civil Law, XVI, ed. Samuel P. Scott, **Cincinnati, 1932.**

Литература

Костић Коста Н., *Историја Пирота*, Пирот 1973.

Љубомировић Ирена, *Ниш и Понишавље у III и IV веку н.е.*, Ниш 2017.

Милинковић Михаило, *Рановизантијска насеља у Србији*, Београд 2015.

Петровић Владимир П., *Дарданија у римским итинерарима: градови и насеља*, Београд 2007.

Петровић Петар, *Ниш у античко доба*, Ниш 1999.

Поповић Владислав, „Грчки натпис из Царичиног Града и питање убдикације Прве Јустнијане“, *Глас 360 САНУ, одељење историјских наука*, књ. 7, Београд 1990, 53–108.

The Oxford Dictionary of Byzantium, ed. Alexander P. Kazhdan, New York–Oxford 1991.

Cameron Averil, *Procopius and the sixth century*, London and New York 2005.

---

³⁷ Procopius, VI 7, 18–20.

Summary**Nenad Radulović
CITIES IN WORKS OF PROCOPIUS IN THE SOUTH
OF MODERN SERBIA**

The main source for the reign of Justinian the Great (527–565) is Procopius. This writer, born in Caesarea, wrote three books: *De bellis*, *Historia arcana*, and *De aedificis*. *De aedificis* is important because the Emperor's construction activity in the whole Empire can be overviewed, included in the interior of the Balkans, where the sites are listed in the south of modern Serbia.

However, it is very difficult to locate all cities and fortresses which are mentioned in Procopius papers. For some of them, as *Naisopolis*, *Rumisiana*, *Ulpiana* (cities), or *Sarmates*, *Dusmanes*, *Mediana*, *Ad Herulem* (fortresses), it is known for sure where they were located. For most of them, it is not, for example, cities *Iustinopolis*, *Cratiscara*, or fortresses named *Bedriana*, *Timiana*, *Viculea*, *Tomes*, *Briparo*. The particularly interesting case is *Iustiniana Prima*, the new seat of the archbishop, whose localization is not completely determined, but it is, with high probability, identified with archaeological site Caričin Grad. All in all, only extensive large investigation of all archaeological sites located in the south of modern Serbia will discover other Procopius *lost* cities and fortresses.